

कला म्हणजे काय?

लिओ टॉलस्टॉय यांच्या
'व्हॉट इज आर्ट ?' – या पुस्तकाचा अनुवाद

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स

कला म्हणजे काय? : साने गुरुजी

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
२५०, ब-३०, शितल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी
रावजी देसाई

मुखपृष्ठ
चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक
ॐकार मुद्रणालय, कोल्हापूर.

आवृत्ती
१५ ऑगस्ट, २०११

किंमत
रुपये ३१०/-

कला म्हणजे काय?

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

कला म्हणजे काय ?

कला हा एक महत्त्वाचा मानवी व्यापार आहे.
वाणी हे जसे विचारांच्या देवघेवीचे साधन,
तसे कला हे भावनाप्रदानाचे साधन आहे.
ती खरी कला, की जी सद्भावना निर्माण करते.
ज्या कलाकृतीमुळे हृदयात भावना उचंबळत नाही,
ती कलाकृती खरी जिवंत कलाच नव्हे.
ते कलेचे सोंग आहे. ती खोटी कला आहे.

प्रस्तावना

टॉलस्टॉय यांनी लिहिलेल्या 'कला म्हणजे काय' या थोर ग्रंथाच्या भाषांतरास ता. २१-३-१९३४ या दिवशी मी आरंभ केला. त्या दिवशी बुधवार होता. त्यावेळेस धुळे तुरुंगात मी होतो. सायंकाळी पाचपासून रात्री दहा वाजेपर्यंत हे भाषांतर मी करीत असे. दिवसा काम संपल्यावर व आधीही वेळ मिळाला तर मी हे काम करू लागत असे. पंधरा दिवसात हे भाषांतर पुरे करावयाचे असे मी ठरवले होते व त्याप्रमाणे तो संकल्प पार पडला. तारीख ५-४-३४ रोजी ते मी पुरे केले.

मूळ इंग्रजी ग्रंथात या पुस्तकाचे दोन भाग आहेत. पहिला भाग म्हणजे 'कला म्हणजे काय?' हा महर्षी टॉलस्टॉय यांचा थोर सर्वांगपूर्ण, भावनोत्कट व विचारोत्कट असा बृहद निबंध होय. या निबंधातील एका प्रकरणाचे भाषांतर मी दिले नाही; हे प्रकरण म्हणजे १३ वे प्रकरण. वॅग्नरच्या एका संगीतप्रचुर नाटकाविषयी हे प्रकरण आहे. त्या प्रकरणाचे भाषांतर करणे मला कंटाळवाणे वाटे. मी त्या प्रकरणाशी समरस होऊ शकलो नाही; कारण ते मला समजेना. ते प्रकरण मराठी भाषांतरात मी वगळले तरी रसहानी किंवा अर्थहानी विशेष होणार नाही असे मला वाटले व मी ते वगळले. याबद्दल सर्वांनी मला क्षमा करावी. तसेच टॉलस्टॉयनी परिशिष्टात जे दुर्बोध काव्यांचे मासले दिले आहेत, त्यांचीही भाषांतरे मी जोडली नाहीत.

दुसऱ्या भागात टॉलस्टॉयनी कलेविषयी पूर्वी किंवा नंतर जे जे स्फुट लिहिले त्याचा अंतर्भाव करण्यात आलेला आहे. निरनिराळ्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांना लिहिलेल्या

प्रस्तावना या भागात आहेत. शिवाय दुसरेही काही निबंध आहेत. मी त्या सर्वांचे भाषांतर या पुस्तकात दिले नाही. 'कला' हा टॉलस्टॉयनी लिहिलेला लघुनिबंध, तसेच मोपासांवरिल त्यांचा लेख हे मी या पुस्तकात समाविष्ट केले नाहीत. बाकी बहुतेक भाग मी घेतला आहे.

महर्षी टॉलस्टॉय यांचे सर्वच ग्रंथ मला आवडतात. त्यांच्या विचारांशी व भावनांशी माझे तादात्म्य होऊ शकते. या प्रस्तुत ग्रंथाचे भाषांतर करतानाही मला परकेपणा वाटला नाही. जणू मी त्यांच्या हृदयात शिरलो आहे असेच मलाही वाटत होते. हे भाषांतर करताना मी अपार आनंद अनुभवीत होतो. हे भाषांतर सौंदर्याच्या व्याख्या वगैरेंचा भाग सोडून इतरत्र कोठेही क्लिष्ट व कृत्रिम वाटणार नाही अशी मला आशा आहे.

'कला म्हणजे काय?' हा महर्षी टॉलस्टॉय यांचा सर्वांत महत्त्वाचा ग्रंथ होय. स्वतः टॉलस्टॉय यांचेच तसे मत होते. जवळजवळ ४० वर्षे या विषयाचे ते मनन करीत होते. पंधरा वर्षे तर या विषयाशिवाय त्यांना काही सुचत नव्हते. कलेवरची, सौंदर्यशास्त्रावरची, साऱ्या युरोपियन भाषांतील प्रमुख पुस्तके त्यांनी वाचली. मोठमोठ्या कलावाऱ्यांच्या कलाकृती पाहिल्या, ऐकल्या व वाचल्या; पुनःपुन्हा ते या विषयावर लिहावयास घेत, परंतु पुनःपुन्हा ते उद्योग सोडून देत. अजून विषय स्पष्ट झाला नाही, अजून आपल्याच मनात गोंधळ आहे असे त्यांना वाटे. अशा दीर्घ प्रयत्नानंतर हा ग्रंथ त्यांनी प्रसिद्ध केला. किती अभ्यास, किती मनन, किती कळकळ, किती सत्यनिष्ठा! असे हे महान पुस्तक कसे तरी वाचून वाचकांनी हातानिराळे करू नये, असे टॉलस्टॉय यांचे सांगणे आहे. ते म्हणतात, "ग्रंथ एकदा वाचा, दुसऱ्यांदा वाचा, तिसऱ्यांदा वाचा. पहिल्याने वाचल्यावर जे समजले असेल, त्याच्या प्रकाशात दुसऱ्यांदा वाचा; त्या वाचलेल्या प्रकाशात पुन्हा वाचा. असे करीत गेलेत म्हणजे ग्रंथकाराचे खरे हृदय तुम्हाला सापडेल. एकदाच वाचून कल्पना नीट आली नाही तर कंटाळू नका." जीवनातील कित्येक वर्षे ज्या विषयावर ग्रंथकाराने खर्च केली, त्या विषयाचे गांभीर्य व महत्त्व वाचकांनी लक्षात आणावे व मानवजातीसाठी तळमळणाऱ्या या महापुरुषांचे त्या विषयावरचे विचार मननपूर्वक अभ्यासावे, पडताळून पाहावे व पटले तर तदनुरोधाने वागावे; दुसरे काय?

या महत्त्वाच्या ग्रंथाचे सार मी थोडक्यात देतो व महाराष्ट्रातील कलाक्षेत्रातील परिस्थितीचेही थोडक्यात स्वरूप निवेदन करतो.

कला हा एक महत्त्वाचा मानी व्यापार आहे. वाणी हे विचारांच्या देवघेवीचे साधन; त्याप्रमाणे कला हे भावनाप्रदानाचे साधन आहे. ती खरी कला की जी भावना देते. ज्या कलाकृतीमुळे, कोणत्याही प्रकारची-मग ती सत् असो वा असत् असो, हृदयात भावना उचंबळत नाही, ती कलाकृती खरी जिवंत कलाच नव्हे. ते कलेचे सोंग आहे. ती खोटी कला आहे.

तेव्हा भावना देणारी ती कला, हे ठरले. परंतु येथेच आपण थांबलो तर धोका आहे. कला ज्या भावना देईल, त्या सत् असतील किंवा असत्ही असतील; सद्भावना देणारी ही सत्कला, असद्भावना देणारी ती असत् कला. असद्भावना दोन प्रकारच्या असतात. सद्भावनांचेही दोन प्रकार आहेत. असद्भावनांचा एक प्रकार म्हणजे ज्या भावना जोडण्याऐवजी तोडतात; आपलेच राष्ट्र चांगले, बाकीची वाईट; आपलाच धर्म चांगला, बाकीचे टाकाऊ, अशा प्रकारच्या संकुचित भावना; द्वेष, मत्सर, कलहांना वाढवणाऱ्या भावना, भेदांची भुते प्रसवणाऱ्या भावना, हा असद्भावनांचा एक प्रकार. दुसरा प्रकार म्हणजे केवळ चैन, सुख-विलास, विषयतृप्ती यांच्या संबंधीच्या ऑगळ व पशूलाही असणाऱ्या भावना. अशा या दोन्ही प्रकारच्या भावना देणारी कला ती जिवंत कला असली तरी घातक आहे. तिला समाजात उत्तेजन मिळता कामा नये. तिचा तिरस्कार करण्यात आला पाहिजे.

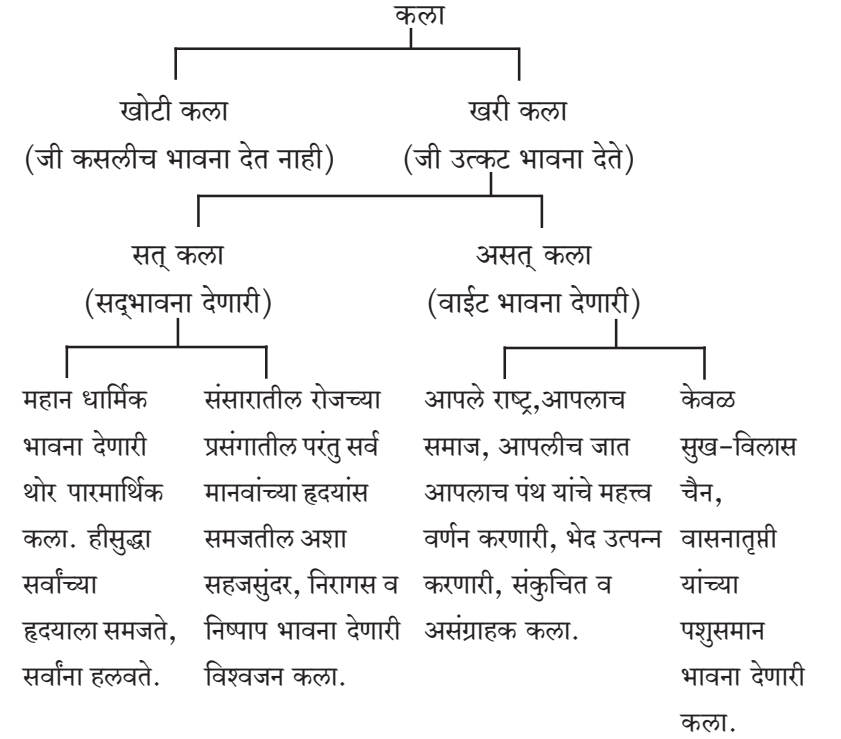
सद्भावनांचेही दोन प्रकार आहेत. एक प्रकार म्हणजे थोर व परम उदात्त धार्मिक भावना. दुसरा प्रकार म्हणजे रोजच्या जीवनातीलच साध्या प्रसंगांच्या भावना. या दोन्ही प्रकारच्या भावना सर्व मानवजातीस समजतात. सत्यासाठी रामाचे वनात जाणे, सत्यासाठी हरिश्चंद्राने स्वतःला विकून घेणे, भूतदयेसाठी शिबी राजाने मांडीचे मांस कापून देणे, प्राणिमात्रांच्या प्रेमासाठी स्वतःच्या जीवनाचा होम करावयास उभे राहणारे भगवान बुद्ध, हे सारे प्रसंग, या प्रसंगांतील उदात्त भावना विश्वजनांस समजतात, आबाल स्त्री-पुरुषांस रडवितात. तसेच संसारातील मातेचे मुलावरील प्रेम, मित्राचे मित्रावरील प्रेम, एखाद्याचे मरण, एखादा गोड विनोद या गोष्टीही सर्वांच्या हृदयाला समजतात. **या दोन्ही प्रकारच्या भावना अखिल मानवजातीस जोडतात. अशा भावना देणारी कला, ती खरी सत्कला.** समाजात तिची पूजा झाली पाहिजे,

तिला उत्तेजन मिळाले पाहिजे. कलावानांनी या खऱ्या सत्कलेच्या सेवेला वाहून घेतले पाहिजे. कलेचे थोडक्यात दहाव्या पानावर दिल्याप्रमाणे, वर्गीकरण आहे.

कलेने सर्व मानवांना जोडणाऱ्या थोर धार्मिक भावना-सर्व मानवांचे ऐक्य, सर्वत्र बंधुभाव यांच्या भावना-द्याव्या, किंवा रोजच्या संसारातीलही सुंदर व सहृदय अशा भावना द्याव्या ही एक महत्त्वाची गोष्ट झाली; परंतु कलाकृती उत्कृष्ट व्हावयास आणखीही दुसऱ्या गोष्टीची जरूरी आहे. **कलावान ज्या थोर भावना देणार, त्या त्याच्या हृदयातून निघालेल्या असाव्यात. त्या भावनांत त्याचा जिव्हाळा हवा, त्याची तळमळ हवी. स्वतः कलावान जर त्या भावनांनी वेडा झालेला नसेल तर तो दुसऱ्याला कसा वेड लावील?** आईच्या पोटातून जसे मूल बाहेर येते, त्याप्रमाणे कलावंताच्या जीवनातून रंगून, कलावंताच्या हृदयसमुद्रातून न्हाऊनमाखून त्याची कलाकृती बाहेर पडली पाहिजे. ती कलाकृती त्याची औरसच संतती असावी. दत्तक नसावी. ही फार महत्त्वाची गोष्ट आहे.

थोर भावना पाहिजे ही पहिली गोष्ट. त्यात उत्कटता, जिव्हाळा, आत्मीयता पाहिजे ही दुसरी गोष्ट. तिसरी गोष्ट म्हणजे भावना स्पष्ट व स्वच्छ असाव्यात. कलावानाला ज्या भावना देण्याची इच्छा आहे, त्या दुसऱ्याच्या हृदयात ताबडतोब घुसाव्यात. तेथे दुसऱ्या कोणा मध्यस्थाची जरूर लागू नये. त्या कलाकृतीतील आशय सूर्यप्रकाशाप्रमाणे स्वच्छ व उघड असावा.

कलावानाला स्वतःच्या भावना जर अत्यंत महत्त्वाच्या वाटत असतील, मोल्यवान व प्राणप्रिय अशा वाटत असतील तर जितक्या अधिक लोकांना त्या समजतील तितका त्याला अधिक आनंद होणार हे उघड आहे. आपल्या भावना जास्तीतजास्त लोकांना समजाव्यात म्हणून तो तळमळेल. लहान-थोर, स्त्री-पुरुष, सुशिक्षित, अशिक्षित सर्वांना आपल्या भावना कळाव्या अशी त्याची इच्छा असेल. म्हणूनच असा कलावान आपल्या भावना स्वच्छ व स्पष्ट तऱ्हेने मांडील, त्यात तो दुर्बोधता ठेवणार नाही. त्याचे चित्र पाहताच सारे डोलतील, विरघळतील; त्याचे गीत ऐकताच साऱ्यांची हृदये उचंबळतील; त्याचे नाटक पाहताच सारे तल्लीन होतील; अशा प्रकारची सहजता, सरलता व स्पष्टता कलावानानाने प्रकट केलेल्या भावनांत असली पाहिजे.

असे पुष्कळ वेळा होते, की कवीच्या म्हणण्याचा आशयच लक्षात येत नाही. चित्रकाराच्या चित्रातील भाव समजत नाही. दुर्बोधतेचे दगड भावनाप्रवाहाच्या आड येतात. जे काव्य दुर्बोध ते श्रेष्ठ, असे युरोपातल्याप्रमाणे आपल्याकडेही वरच्या वर्गातील लोक मानू लागले होते. 'कविर्दण्डी कविर्दण्डी,' म्हणणारे पंडित दुर्बोधतेचेच भक्त होते. एकेका श्लोकातून चारचार पाचपाच अर्थ काढायचे, बुद्धी लढवायची हाच जणू कलेचा आनंद असे त्यांना वाटे. कला म्हणजे बौद्धिक कसरतीचे ठिकाण, असे त्यांना वाटे. हरदासांना असले श्लोक कीर्तनांत म्हणण्याचा हव्यास असे. परंतु असली ही दुर्बोध काव्ये बहुजन समाजाला कोठे कळत ! मोरोपंत व वामन हे वरच्या पांढरपेशा लिखतपढतवाल्यांचेच कवी राहिले; परंतु तुकाराम, नामदेव यांचे अभंग तेली, तांबोळी, माळी, महार, चांभार सर्वांच्या जीवनांत शिरले. कबीर, मीराबाई यांनी केलेली पदे किंवा गोपीचंद, सखुबाई यांच्यावरची गाणी सर्व समाजात पसरली

आहेत; कारण त्यात प्रासादिक, सोपी व सुबोध रचना असून शिवाय उत्कट तळमळही आहे. यामुळे सर्वांच्या हृदयात ती एकदम शिरतात.

आपल्याकडे साहित्यशास्त्रात ध्वनी हा काव्याचा आत्मा मानला आहे. ध्वनी हा सर्व कलांचाच आत्मा, असे पुष्कळजण मानतात. परंतु ध्वनी हा पुष्कळ वेळा गूढ असतो. तो लक्षातच येत नाही. तेथे माथेफोड करावी लागते. तो ध्वनी समजावून देण्यास विवरणकारांची मधली मध्यस्थी आवश्यक असते. परंतु विवरण करणाऱ्यांची जेथे जरूरी आहे, तेथे भावनांना अडथळा होणारच. लहानपणी इंग्रजी शाळेत चौथ्या इयत्तेत आम्ही शिकत होतो. I remember, I remember ही कविता आम्ही शिकत होतो. त्या कवितेत एके ठिकाणी कवी म्हणतो, “माझा भाऊ व मी खेळत होतो ते दिवस मला आठवतात. माझ्या भावाच्या वाढदिवशी आम्ही एक लहान झाड लावले होते. ते झाड अजून जिवंत आहे !”

The laburnum is living yet !

आमच्या शिक्षकांनी विचारले, “येथे उद्गारचिन्ह का दिले आहे?” आमच्या कोणाच्याही लक्षात आले नाही. शेवटी ते म्हणाले, “या एका उद्गारचिन्हावरून व ‘अजून’ या शब्दावरून तो भाऊ मेला असे सूचित केले आहे. भाऊ मेला परंतु ते झाड मात्र जिवंत आहे. येथे suggestion आहे, ध्वनी आहे. हाच काव्याचा आत्मा.” परंतु ह्या काव्याच्या आत्म्याची ओळख करून द्यावी लागली. पुष्कळ वेळा उत्कृष्ट काव्ये समजावून सांगावी लागतात. मी एकदा काही मुलांजवळ मराठी गीतांजली वाचीत होतो. “हा घडा तू पुनःपुन्हा रिकामा करतोस व भरतोस.” हे पहिलेच गीत. हा ‘घडा’ कोणता ते मुलांच्या लक्षात येईना. मी म्हटले, “जीवनाचा घडा.” ‘जीवन’ हा एक शब्द सांगताच सर्व कविता मुलांना समजली. तो एक शब्द तेथे असता तर त्या मुलांना माझी जरूर भासली नसती. गीतांजलीतील एकदोन कवितांचा भाव स्पष्टपणे अद्यापही माझ्या लक्षात आलेला नाही. याचा अर्थ असा नाही की त्या थोर कवीश्वराचा मी दोष दाखवीत आहे. त्या देदीप्यमान सूर्याचा दोष दाखवणारा मी कोण? परंतु त्यांच्या भावना ग्रहण करण्याचे भाग्य माझे नाही एवढेच मी म्हणेन. स्वतः गुरुदेव रवींद्रनाथाना जेव्हा एकाने त्यांच्या काही गीतांचा अर्थ विचारला, तेव्हा ते मंद स्मित करित म्हणाले,

“अर्थमनर्थ भावय नित्यम्!”

कलाकृतीचे पृथक्करण करणे म्हणजे कलाकृतीचे मरणच ते. परंतु जेव्हा अर्थ एकदम गळी उतरत नाही तेव्हा काय करायचे? महाकवी ब्राउनिंग याचीही एक अशीच गोष्ट सांगतात. एका वाचकाने ब्राउनिंगला त्याच्याच कवितेतील काही चरणांचा अर्थ पत्र पाठवून विचारला. ब्राउनिंगने उत्तर लिहिले, “माझा मलाच समजत नाही!”

इंग्रजीत एक म्हण आहे. One may read as he runs. ‘रस्त्यातून पळत जातानासुद्धा ते वाचता येईल.’ वाचताक्षणीच आशय समजला पाहिजे. आपल्याकडे काव्याचे दोन प्रकार करतात. नारीकेल-रसकाव्य व द्राक्ष-रसकाव्य. काही काव्ये नारळासारखी असतात. नारळ आधी सोला, मग फोडा व त्यानंतर आतील रस व गर ह्यांची चव घ्या; परंतु द्राक्षाचे तसे नाही; जिभेवर ठेवले की विरघळले. कलाकृती द्राक्षरसासारखी असावी, असे टॉलस्टॉयांचे म्हणणे आहे.

मराठीमध्ये १९३२ साली ‘गीताई’ म्हणून श्रीगीतेची मराठी समश्लोकी प्रसिद्ध झाली. वर्धा येथील सत्याग्रहाश्रमाचे आचार्य पूज्य विनोबाजी यांची ती थोर कृती आहे. गीताई किती गोड, सरळ, सहज व अर्थगंभीर आहे हे ती वाचणाऱ्यालाच अनुभवता येईल. ती रचताना विनोबाजींच्या दृष्टीसमोर टॉलस्टॉय यांची हीच गोष्ट होती. स्त्रियांना, मुलींना, मुलांनाही समजेल अशी रचना करण्याचे त्यांचे ध्येय होते. दररोज पहाटेच्या पवित्र वेळी पवित्र गीतेचे विनोबाजी भाषांतर करित व ते लहान मुलींकडून वाचून घेत. एकदाची एक गंमत ते सांगत होते. ‘यज्ञशिष्टामृतभुजो’ – असा गीतेतील मूळ चरण आहे. विनोबाजींनी ‘यज्ञावशिष्ट जे खाती’ असे आरंभी भाषांतर केले होते. परंतु मुलींना ती रचना जड गेली. हा कोणता वशिष्ट असे जणू त्यांना वाटले. विनोबाजींनी लगेच ती रचना बदलून ‘यज्ञात उरले खाती’ अशी सुबोध रचना केली. विनोबाजींनी एवढी धडपड का केली? कारण गीता सर्वांना समजावी अशी तळमळ त्यांना आहे. जितक्या अधिक लोकांना ती समजेल तितकी त्यांना हवी आहे. हे त्यांचे रात्रंदिवस मनात असलेले स्वप्न आहे.

गीताईला प्रसिद्ध होऊन तीन वर्षे झाली; तिच्या पन्नास हजार प्रती जवळजवळ खपल्या. खानदेश, वऱ्हाड या बाजूलाही खपल्या. निजामच्या राज्यात काही मुसलमानांनीही विकत घेतल्या. परंतु पुणेरी पंडितांना गीताई ती माहीतही नाही. असे क्रांतिकारक, बहुजन समाजाच्या जीवनात शिरणारे पुस्तक, परंतु साहित्यपरिषदांच्या